

تأثیرگذاری استاد بر ارزشیابی دانشجو از استاد و درس

دکتر مسعود شریفی*، زینت جورابچی*، محمود علیپور حیدری**

Teachers effectiveness on student assessment of teachers and the course

M.Sharifi

Z.Jourabchi

M.Alipour Haydari

□ Abstract

Background : *One of the important aspects of education is evaluation which is influenced by various factors.*

Objective : *To assess teachers' effectiveness on student evaluation of teacher and course.*

Methods : *290 students of Qazvin medical university (2000-2001) in four classes with four different teachers took part in this research. They filled in a questionnaire containing 10 questions at the beginning of semester before instruction and at the last session.*

Findings: *The results indicated that students selected the choice "very much" more frequently at the last session in comparison with the first day of the semester. The score for judgment on a good teacher (characteristics of teachers and criteria of a good teacher) was 4.5 times higher in comparison with the beginning of the semester.*

Conclusion : *Teacher can be considered as an effective factor for students' concept toward the course and themselves.*

Keywords: *Teachers, Students, Evaluation, Effectiveness*

□ چکیده

زمینه : یکی از جنبه‌های مهم و کلیدی امر آموزش ارزشیابی است که عوامل متعددی بر آن اثر می‌گذارند.

هدف : مطالعه به منظور تعیین تأثیرگذاری استاد بر روی ارزشیابی دانشجو از استاد و درس انجام شد.

مواد و روش‌ها : برای انجام این مطالعه موردی پرسش‌نامه‌ای حاوی ده سؤال در دو نوبت، ابتدای نیمسال قبل از شروع تدریس و انتهای نیمسال پس از پایان درس در اختیار دانشجویان قرار گرفت. نمونه‌گیری به صورت سرشماری در کلاس درس ۴ نفر از اساتید انجام و از ۲۹۰ دانشجو نظر خواهی شد. این طرح در نیمسال دوم سال تحصیلی ۷۹-۷۸ در دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی قزوین انجام و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی استفاده شد.

یافته‌ها : نتایج نشان داد که دانشجویان برای پاسخ به سؤالات مربوط به ماهیت درس، ویژگی‌های استاد و معیارهای یک استاد خوب در پایان نیمسال تحصیلی نسبت به شروع نیمسال گزینه خیلی زیاد را بیشتر انتخاب کرده‌اند. به طوری که برای قضاوت به عنوان استاد خوب این میزان در پایان نیمسال نسبت به ابتدای نیمسال ۴/۵ برابر شده بود.

نتیجه‌گیری : استاد می‌تواند بر روی قضاوت دانشجویان نسبت به ماهیت درس و نیز نسبت به شخص خود تأثیرگذار باشد.

کلیدواژه‌ها : استاد، دانشجو، ارزشیابی، تأثیرگذاری

* استادیار دانشگاه علوم پزشکی قزوین

** مربی و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم پزشکی قزوین

□ مقدمه :

سرگرم‌کننده اما بدون محتوا بود. در پایان سخنرانی، شنوندگان که مریبان با تجربه‌ای بودند در یک پرسش‌نامه ۸ سؤالی، سخنرانی دکتر فاکس را بسیار خوب و آموزنده ارزیابی کردند. پژوهش‌گران نتیجه گرفتند که شنوندگان تحت تأثیر ویژگی‌های فردی سخنران قرار گرفته‌اند.^(۱۴) به هر حال تأثیر استاد بر روی نظرات فراگیران از اهم مسائل است و این تأثیرگذاری با ویژگی‌های استاد رابطه مستقیم دارد.

دانشجویان با یک پیش‌زمینه فکری در ابتدای نیمسال تحصیلی در کلاس حضور می‌یابند و این نظرات را از دوستان و دانشجویان سال‌های بالاتر کسب می‌کنند. حال فقط توانایی استاد مطرح است که بتواند آن پیش‌زمینه فکری را تقویت، تضعیف یا دگرگون کند. اگر استاد بتواند بر روی نظرات دانشجویان تأثیر بگذارد باید دریافت که این تأثیر در چه جهت و تا چه اندازه است.

این مطالعه به منظور تعیین تأثیر استاد بر روی ارزشیابی دانشجویان وی و درس مربوطه انجام شد.

□ مواد و روش‌ها :

این بررسی در نیمسال دوم سال تحصیلی ۷۹-۱۳۷۸ در دانشگاه علوم پزشکی قزوین انجام پذیرفت. برای انجام این مطالعه موردی از کلاس درس ۴ نفر از اساتید دانشکده‌های پزشکی و پرستاری و مامایی (با رضایت خود اساتید) به صورت سرشماری نمونه‌گیری و در مجموع از ۲۹۰ نفر دانشجو نظرخواهی شد. کلیه دانشجویان واحد درسی مورد نظر را برای اولین بار انتخاب نموده بودند و برای نخستین بار در کلاس درس استاد مربوطه شرکت می‌کردند. از

امروزه درباره ارزشیابی به عنوان عامل تعیین‌کننده سودمندی هرگونه برنامه توسعه و رشد اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و آموزشی زیاد بحث می‌شود. از این رو تأکید زیادی بر روند رو به رشد ارزشیابی می‌شود و برنامه‌های ارزشیابی در کلیه سطوح به طور عام و در سطوح مختلف آموزشی به طور خاص گسترش یافته است.^(۸) گانیه می‌نویسد: «انسان‌هایی که ما می‌شناسیم و با آنها در ارتباطیم، بر اثر یادگیری به آنچه هستند رسیده‌اند. آنها عادت‌های زندگی را آموخته‌اند و می‌توانند این عادت‌ها و همین‌طور خزانه معلومات، مهارت‌ها و شایستگی‌های انسانی را که آنان را افراد متمایز می‌سازد، با یادگیری تغییر دهند».^(۲) در هر فرآیند آموزشی افرادی به عنوان ماده اولیه وارد نظام آموزشی می‌شوند و فعل و انفعالاتی روی آنها انجام می‌گیرد، تا به عنوان ماده تولیدی کارگاه آموزش، به صورت افرادی فرهیخته وارد جامعه شوند. آنچه نظام‌های آموزشی را از هم متمایز می‌سازد، فعل و انفعال‌های درون مجموعه آموزشی است و گرنه هدف تمام نظام‌های آموزشی، آموزش و پرورش انسان‌ها است.^(۷)

استاد از ارکان مهم آموزش محسوب می‌شود و در امر آموزش نه تنها نحوه تدریس مدرس بلکه کلیه رفتارهای او در جلب نظر دانشجویان مؤثر است.^(۳) مشهورترین پژوهش انجام شده در این زمینه مطالعه دکتر فاکس است. در این مطالعه از یک بازیگر هالیوود خواسته شد تا با نام مستعار دکتر فاکس در نقش استاد مدعو به ایراد سخنرانی بپردازد و در سخنان خود از بیانات متناقض، لغات جعلی و مطالب غیرمنطقی استفاده کند. به طور خلاصه این سخنرانی بسیار

یافته‌ها :

از ۲۹۰ نفر دانشجوی شرکت کننده در مطالعه ۱۰۰ نفر نیمسال دوم و ۱۰۰ نفر نیمسال چهارم رشته پزشکی، ۵۳ نفر نیمسال سوم رشته پرستاری و ۳۷ نفر نیمسال دوم رشته مامایی بودند. ۴۳/۹ درصد دانشجویان ضرورت درس را در ابتدای نیمسال با گزینه خیلی زیاد پاسخ دادند که در پایان نیمسال این میزان به ۶۴/۱ درصد رسید. ۱۳/۲ درصد درس را خیلی زیاد حفظ کردنی و ۱۱/۵ درصد فهمیدنی ذکر کردند که این ارقام در پایان نیمسال به ترتیب به ۸/۵ درصد و ۲۰/۴ درصد تغییر یافت (جدول‌های شماره ۱ و ۲).

پرسش‌نامه به عنوان ابزار گردآوری داده‌ها استفاده شد. پرسش‌نامه حاوی ۱۰ سؤال بود که به ۳ دسته تقسیم می‌شدند: ۴ سؤال مربوط به ماهیت درس (ضرورت درس، سخت بودن آن و غیره)، ۵ سؤال مربوط به ویژگی‌های استاد (منطقی بودن، منظم بودن و غیره) و آخرین سؤال نظر دانشجو را درباره خوب بودن استاد با تکیه بر تمام معیارهایی که دانشجو برای یک استاد خوب قائل است، جویا می‌شد. این پرسش‌نامه در دو نوبت در اختیار دانشجویان قرار گرفت: نوبت اول در اولین جلسه ابتدای نیمسال، قبل از شروع تدریس و نوبت دوم در آخرین جلسه کلاس در پایان نیمسال.

جدول ۱ :

درصد پاسخ به سؤالات ارزشیابی دانشجو از استاد و درس در ابتدای نیمسال تحصیلی

نظری‌ندارم	اصلاً	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	سؤالات	
۶/۸	۰	۱/۴	۱۳/۵	۳۴/۵	۴۳/۹	به نظر شما این درس تا چه حد ضرورت دارد؟	ماهیت درس
۱۹/۶	۰/۷	۲/۷	۲۸/۴	۳۸/۵	۱۰/۱	به نظر شما درس فوق تا چه حد سخت است؟	
۱۱/۵	۵/۴	۱۷/۶	۳۰/۳	۲۲/۳	۱۴/۲	به نظر شما این درس تا چه حد حفظ کردنی است؟	
۱۳/۵	۰/۷	۶/۱	۳۵/۱	۳۵/۱	۱۱/۵	به نظر شما درس مذکور تا چه حد فهمیدنی است؟	
۳۵/۱	۰/۷	۲/۷	۲۰/۳	۲۳/۶	۱۷/۶	به نظر شما این استاد تا چه حد خوش اخلاق است؟	ویژگی‌های استاد
۳۹/۹	۲/۱	۲/۱	۷/۴	۲۷/۷	۲۰/۹	به نظر شما استاد مربوطه تا چه حد منطقی است؟	
۳۵/۱	۰/۷	۰/۷	۹/۵	۲۹/۱	۲۵	به نظر شما استاد مربوطه تا چه حد منظم است؟	
۴۱/۹	۲	۲	۶/۱	۲۷	۲۰/۹	به نظر شما اسناد درس فوق تا چه حد سخت گیر است؟	
۴۷/۳	۲/۸	۰/۷	۴/۷	۲۹/۷	۱۴/۹	به نظر شما اسناد درس فوق تا چه حد خوب درس می‌دهد؟	
۵۱/۴	۱/۴	۱/۴	۷/۴	۲۷/۷	۱۰/۸	با در نظر گرفتن تمام جوانب که از یک استاد خوب انتظار دارید، از نظر شما چگونه استادی است؟	استاد خوب

جدول ۲:

درصد پاسخ به سؤالات ارزشیابی دانشجویان از استاد و درس در انتهای نیمسال تحصیلی

نظری ندارم	اصلاً	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	سؤالات	
۰	۰	۰/۷	۹/۲	۲۶/۱	۶۴/۱	به نظر شما این درس تا چه حد ضرورت دارد؟	ماهیت درس
۰/۷	۲/۱	۰/۷	۲۴/۴	۳۱/۷	۱۴/۱	به نظر شما درس فوق تا چه حد سخت است؟	
۰/۷	۷/۷	۱۱/۳	۳۸/۷	۳۳/۱	۸/۵	به نظر شما این درس تا چه حد حفظ‌کردنی است؟	
۰/۷	-	۵/۶	۳۵/۲	۳۸	۲۰/۴	به نظر شما درس مذکور تا چه حد فهمیدنی است؟	
۰/۷	۱/۴	۴/۹	۱۴/۸	۲۶/۱	۵۲/۱	به نظر شما این استاد تا چه حد خوش‌اخلاق است؟	ویژگی‌های استاد
-	۰/۷	۲	۱۶/۲	۳۰/۳	۵۰/۷	به نظر شما استاد مربوطه تا چه حد منطقی است؟	
۰/۷	-	۲/۱	۱۲	۲۷/۵	۵۷/۷	به نظر شما استاد مربوطه تا چه حد منظم است؟	
۰/۷	۲/۸	۵/۶	۳۹/۴	۳۲/۴	۱۹	به نظر شما استاد درس فوق تا چه حد سخت‌گیر است؟	
۱/۴	۰/۷	۲/۱	۱۶/۲	۳۲/۴	۳۷/۲	به نظر شما استاد درس فوق تا چه حد خوب درس می‌دهد؟	
۰/۷	۰/۷	۰/۷	۱۴/۹	۲۷/۷	۴۸/۶	با در نظر گرفتن تمام جوانب که از یک استاد خوب انتظار دارید، از نظر شما چگونه استادی است؟	استاد خوب

بحث و نتیجه‌گیری:

روند برای سؤال‌هایی مانند به نظر شما درس تا چه حد فهمیدنی است هم صادق بود (۱۱/۵ در مقابل ۲۰/۴ درصد). پاسخ ۱۴/۲ درصد دانشجویان در اول نیمسال تحصیلی درباره این سؤال که درس تا چه حد حفظ‌کردنی است خیلی زیاد بود، ولی در پایان نیمسال این میزان به ۸/۵ درصد کاهش یافته بود. طبیعی است اگر استاد بتواند محتوای درس را به شیوه مناسب به دانشجوی معرفی نماید، نظر دانشجویان را نسبت به حفظی بودن درس تغییر می‌دهد.

دانشجویان در پایان نیمسال درس را سخت‌تر از آغاز نیمسال ارزیابی نمودند. این موضوع نشان می‌دهد که تلاش اساتید برای آن که درس را برای دانشجویان

یافته‌ها نشان داد که نظر دانشجویان درباره ماهیت درس، ویژگی‌های استاد و انتظاراتی که از یک استاد خوب دارند، تغییر نموده و این تغییر در جهت مثبت بوده است.

یکی از نقش‌های مهم ارزشیابی قضاوت در مورد امتیازات همه مقررات و شیوه‌های پذیرشی، مدیریتی و ساختاری است که در آن مؤسسه تربیتی انجام وظیفه می‌کنند.^(۹) بررسی‌ها نشان داده‌اند که استاد مؤثرترین عامل در ایجاد انگیزه فراگیری در دانشجویان است.^(۱۱) در مطالعه حاضر نظر دانشجویان درباره ضرورت درس از ۴۳/۹ در ابتدای نیمسال تحصیلی، به ۶۴/۱ درصد در پایان نیمسال افزایش یافت. همین

نباید فراموش شود. همچنین نشان می‌دهد که دانشجو علی‌رغم پیش زمینه فکری، خود ارزشیابی می‌نماید، در نظرات خویش تجدیدنظر می‌کند و اساتید با برخورد مناسب بر روی نظرها تأثیر مثبت می‌گذارند. در بررسی عوامل مؤثر در ایجاد انگیزه فراگیری در دانشجویان، مؤثرین عامل استاد است. از مؤلفه‌های مربوط به استاد علاقه او به امر آموزش و یادگیری و نیز رعایت نظم و مقررات آموزشی توسط استاد را می‌توان ذکر کرد.^(۱۱) برخی از اعضای هیأت علمی معتقدند که دانشجو (فراگیر) خود علاقه‌ای برای شرکت فعال و مؤثر ندارد. اما یافته‌ها نشان می‌دهند که دانشجویان حضور در کلاس را برای فهم مطالب ضروری می‌دانند، اما نحوه تدریس عضو هیأت علمی است که میزان حضور مؤثر او را در کلاس درس و ادامه دوره تعیین می‌کند.^(۶)

بررسی حاضر هم نشان می‌دهد که اساتید با رعایت نظم و علاقه‌مندی به امر آموزش و یادگیری می‌توانند بر روی نظرات دانشجویان نسبت به خود تأثیر مثبت داشته باشند.

در این مطالعه میزان پاسخ‌های گزینه خیلی زیاد در مورد قضاوت به عنوان یک استاد خوب نسبت به ابتدای نیمسال ۴/۵ برابر شده بود. میلر و ویلسون اظهار نمودند که قلب هر دانشگاه اعضای هیأت علمی آن است. یک دانشگاه یا دانشکده به خاطر نوع اعضای هیأت علمی آن «بد»، «خوب»، «اثربخش» یا «غیر اثربخش» شناخته می‌شود. بنابراین کیفیت یک دانشگاه درگرو کیفیت توان علمی اعضای هیأت علمی آن است.^(۱) عقیده بر این است که نظر دانش‌آموزان و دانشجویان حائز اهمیت است و در مورد محتوا و روش لازم است از آنها نظرخواهی شود.^(۱۲) بررسی

ساده و قابل تفهیم نمایند چندان هم با موفقیت همراه نبوده است. عوامل متعددی مانند تغییر روش مطالعه دانشجویان، تستی شدن آزمون‌ها و نشر گسترده کتاب‌های تست، نظر دانشجویان درباره ماهیت درس را تغییر داده است. این تغییر به ترتیب مربوط به ضرورت درس، فهمیدنی بودن و حفظی بودن آن است. در امر آموزش نه تنها نحوه تدریس مدرس بلکه کلیه رفتارهای او در جلب نظر دانشجویان و ارتقاء کیفیت آموزش مؤثر هستند. بررسی روزن شین در مورد مطالعات مربوط به اشتیاق معلم و پیشرفت دانش‌آموزان گواه آشکاری است که معلمان سرزنده و با شوق موفق می‌شوند بیشترین یادگیری دانش‌آموزان را فراهم نمایند. حرکات مدرس دانش‌آموزان را وادار می‌کند تا در خود سازگاری‌های حسی (*Sensory adjustment*) به وجود آورند و توجه‌شان جلب شود.^(۳)

در نظر دانشجویان نسبت به ویژگی‌های استاد مانند خوش اخلاقی و منطقی بودن، تغییر مثبت مشاهده شد، ولی در پایان نیمسال تغییر قابل توجهی در نظر دانشجویان نسبت به سخت‌گیر بودن استاد مشاهده نشد. این تفکر که تدریس هنر است نه علم و معلمین به دنیا می‌آیند و ساخته نمی‌شوند، کم‌رنگ شده است. امروزه معتقدند که معلم هم هنرمند است و هم دانشمند، بدین معنی که معلمین مانند هنرمندان از طریق شخصیت خود و علاقه و انرژی که صرف می‌کنند بر یادگیری دانشجویان تأثیر می‌گذارند.^(۱)

به هر حال تمام این تغییرات حاکی از تأثیرپذیری دانشجویان از دانشجویان سال‌های بالاتر است. البته تأثیر منفی ناشی از نظر دانشجویانی که نمره کم داشته‌اند و یا موفق به کسب نمره قبولی نشده‌اند نیز

نظر اساتید دانشگاه علوم پزشکی اهواز نسبت به ارزشیابی استاد نشان می‌دهد که ۷۲/۶ درصد با ارزشیابی استاد توسط دانشجو موافق بودند. (۱۳)

مقایسه و بررسی نظرات اساتید و دانشجویان در مورد معیارهای یک استاد خوب دانشگاهی نشان می‌دهد که در نظرات اساتید و دانشجویان در اولویت دادن به معیارهای یک استاد خوب یگانگی وجود دارد. به عبارتی اساتید به همان معیارهایی معتقد بودند که دانشجویان آنها را به عنوان ویژگی‌های یک استاد خوب، مهم ذکر کرده بودند. جالب توجه آن‌که شیوایی بیان، تسلط استاد در درس مورد تدریس، نحوه سازماندهی و تنظیم درس و آمادگی برای کمک به رفع مشکل دانشجویان به عنوان ویژگی‌های یک استاد خوب، انتخاب شده بودند و مهم‌ترین معیار یک استاد خوب تسلط در درس مورد تدریس بوده است. (۵)

سوی دیگر باید توجه شود که به کارگیری نظر فراگیران شیوه خاصی برای تقویت آنهاست و به پیشرفت و ایجاد انگیزش‌های مثبت در آنان منتهی می‌شود. (۳)

همواره در بررسی نتایج ارزیابی اعضای هیأت علمی این نکته مورد سؤال بوده که آیا سخت‌گیری و کنترل بیشتر آنها در کلاس و شاید در امتحانات میان‌نیمسال و برخوردهای جنبی احتمالی می‌تواند به عنوان عامل مخدوش‌کننده‌ای در تحلیل نتایج ارزشیابی اعضای هیأت علمی از دیدگاه دانشجویان تأثیر بگذارد؟ نتایج مطالعه در دانشگاه علوم پزشکی شهرکرد نشان می‌دهد که این‌گونه نگرش به نتایج ارزشیابی اساتید در پایان امتحانات هر نیمسال، صحیح به نظر نمی‌رسد. (۴)

نتایج بررسی حاضر نیز با توجه به تأثیری که استاد داشته مؤید آن است که عدم توجه و یا عدم احتساب نظر دانشجویان نادیده گرفتن یک مؤلفه واقعی و مهم

در ارزشیابی اساتید است.

در مجموع نتایج ما تأثیرپذیری دانشجو را از دانشجویان سال‌های بالاتر نشان می‌دهد. به عبارتی همین تأثیرپذیری بوده که پیش‌زمینه فکری ابتدای نیمسال را ایجاد کرده است. ضمناً نتایج تأثیرگذاری استاد را در تغییر نظرات دانشجویان در همه زمینه‌ها، چه در مورد ماهیت درس و چه درباره ویژگی‌های استاد مورد تأیید قرار می‌دهد. بنابراین می‌توان گفت که استاد توانسته در طول نیمسال بر روی نظرات دانشجویان نسبت به نوع درس و نیز نسبت به شخص خود تأثیرگذار باشد. لازم به ذکر است با توجه به این که این مطالعه به صورت موردی انجام شده است، قابل تعمیم نمی‌باشد.

□ سپاسگزاریم :

از همکاری آقای دکتر محمد جاودان و سرکار خانم فلاح پیشه و نیز تمام دانشجویانی که ما را در انجام این پژوهش یاری نمودند صمیمانه قدردانی می‌شود.

□ مراجع :

- ۱- استقامتی علیرضا، شوقی شفق، آریا فرنگیس. مراکز توسعه آموزش پزشکی مراکزی برای ارتقای کیفیت آموزش. طب و تزکیه، تابستان ۸۰، شماره ۴۱، ۱۰-۱۵
- ۲- ایوان کریستن. راهنمای تدریس برای اساتید علوم پزشکی و بهداشتی. ترجمه سید محسن محمودی، تهران، بوستان توحید، ۱۳۷۷، ۱۷
- ۳- براون جورج. تدریس خرد یا تمرین مهارت‌های تدریس در مقیاس کوچک. ترجمه علی رؤف، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۷، ۱۶۸-۹۷

- ۴- تمیزی فر بابک و همکاران. آیا نتایج ارزشیابی اعضای هیأت علمی از دیدگاه دانشجویان با نمرات دانشجویان از آن درس ارتباط دارد؟. مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران، ویژه نامه همایش کشوری آموزش پزشکی، آبان ۱۳۷۹، ۲۱
- ۵- حاجی آقاچانی سعید. مقایسه و بررسی نظرات اساتید و دانشجویان در مورد معیارهای یک استاد خوب دانشگاهی. طب و تزکیه، تابستان ۸۰، شماره ۴۱، ۵۱-۴۷
- ۶- دماری بهزاد. بررسی عوامل مؤثر بر شرکت و عدم شرکت دانشجویان در کلاس های علوم پایه در دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران در سال ۷۸-۷۹. طب و تزکیه، تابستان ۸۰، شماره ۴۱، ۴۰-۳۶
- ۷- ذوالفقاری بهزاد و همکاران. آزمون های پیشرفت تحصیلی در علوم پزشکی. اصفهان، مدیریت مطالعات و توسعه آموزش پزشکی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، ۱۳۷۹، ۵
- ۸- رضامهجور سیامک. ارزشیابی آموزشی: نظریه ها، مفاهیم، اصول، الگوها. شیراز، نشر سامان، ۱۳۷۶، ۴۸
- ۹- سیلور جی گالن و همکاران. برنامه ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر. ترجمه غلامرضا خوی نژاد، تهران، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸، ۴۶۱
- ۱۰- شکورنیا عبدالحسین و همکاران. بررسی نظرات اساتید دانشگاه علوم پزشکی اهواز نسبت به ارزشیابی استاد در سال ۱۳۷۵. مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران، ویژه نامه همایش کشوری آموزش پزشکی، آبان ۱۳۷۹، ۴۱
- ۱۱- فرخی فر مریم، طهماسبی رحیم. بررسی عوامل مؤثر در ایجاد انگیزه فراگیری در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی بوشهر. مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران، ویژه نامه همایش کشوری آموزش پزشکی، آبان ماه ۱۳۷۹، ۱۱۶
- ۱۲- گروه مشاوران یونسکو. فرآیند برنامه ریزی آموزشی. ترجمه فریده مشایخ، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۳، ۱۵۳
- ۱۳- مطلق محمداسماعیل و همکاران. بررسی نظرات اساتید دانشگاه علوم پزشکی اهواز نسبت به ارزشیابی استاد در سال ۷۸. مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران، ویژه نامه همایش کشوری آموزش پزشکی، آبان ماه ۱۳۷۹، ۶۳
14. Naftulin DH et al. The Fox lecture : A paradigm of educational seduction. *J Med Educ* 1973